

Tér, affektus, identitás: A „kísérteties nagyváros” és az egyén kölcsönös egymásrahatása Suhayl Saadi *Psychoraag* című regényében

Pataki Éva

Modern Filológiai Intézet
vicapataki@yahoo.com

Kulcsszavak: brit-ázsiai diaszpóraregény, kulturális identitás, affektus, atmosféra, „kísérteties nagyváros” (*urban uncanny*)

Fő kutatási témám – és egyben a 2015-ben megvédett doktori értekezésem témája – a tér, a helyváltoztatás és az identitás összetett kapcsolatrendszere a kortárs brit-ázsiai diaszpóraregényben. Kutatásom fókuszában a tér és az identitás összefüggései és kölcsönösen transzformatív kapcsolata, a tér által generált helyváltoztatási módok és mozgásformák típusai, és ezeknek a különböző terekre és a helytudatra gyakorolt hatásai állnak. Arra a kérdésre kerestem a választ, hogy milyen hatással van a térre és a helyváltoztatásra az egyén identitás-formálódása, illetve, hogy miként változik (transzfúzió, transzmutáció, metamorfózis során) az identitás az egyes mozgásformák közben és által a különböző terekben és helyeken. Megvizsgáltam, hogy a tér, a helyváltoztatás és az identitás hogyan fonódik össze és válik elválaszthatatlanná a brit-ázsiai diaszpórikus öntudat és szubjektivitás kontextusában. Az értekezés korpuszát reprezentatív kortárs brit-ázsiai regények alkották: Monica Ali *Brick Lane* (2004) (magyarul: A muszlim asszony, 2006), Nadeem Aslam *Maps for Lost Lovers* (2004), Nirpal Singh Dhaliwal *Tourism* (2006), Sunetra Gupta *The Glassblower’s Breath* (1993), Hanif Kureishi *The Buddha of Suburbia* (1990) (A kültelki Buddha, 2012) és *The Black Album* (1995), illetve Meera Syal *Anita and Me* (2004) című regényei.

Bár a „spatial turn”-ként emlegetett kritikai-elméleti paradigmaváltás hatására a tér, a helyváltoztatás és az identitás kapcsolata általában véve jelentős figyelmet kapott az elmúlt két évtizedben, a brit diaszpórairolalom-kutatás összességében kissé elhanyagolta ezt a megközelítést. Számos tanulmány foglalkozott ugyan az identitás és a tér, illetve az identitás és a helyváltoztatás kapcsolatával a brit-ázsiai regény kutatása során, monográfia azonban eddig nem jelent meg a három fogalom összefüggéseinek irodalmi megjelenítéseiről. E hiányt orvosolandó, a térbeliség és a mozgás szempontjait együttesen alkalmaz-

A „kísérteties nagyváros” és az egyén kölcsönös egymásrahatása

tam annak vizsgálatában, hogy az identitás-formálódás és -konstrukció, az identitásperformansz és a performativitás, a cselekvő alanyiség (*agency*) és a szubjektivitás hogyan jelenik meg a kiválasztott regényekben. Disszertációm azért épült a tér, a helyváltoztatás és az identitás köré, mert meggyőződésem, hogy ez a fogalomcsoport központi eleme a diaszpóra-létnek – ahogy magának az emberi létezésnek is. Véleményem szerint e fogalmak komplex kapcsolatrendszerének vizsgálata a brit-ázsiai diaszpóraregényben hozzájárulhat az alapvetően társadalmi jelenségnek és kérdésnek számító diaszpóra és diaszpórizáció megértéséhez globalizált világunkban.

Disszertációm kutatási témája az elmúlt öt évben egy másik paradigma-váltás, az affektus fogalmát középpontba helyező „affective turn” fényében újabb vizsgálati fókusszal bővült. Az elemzett korpusz tekintetében ez azt jelenti, hogy az egyes terek és az ezekben, illetve ezek között végzett különböző mozgásformák az identitással kapcsolatos fogalomkör és jelenségek mellett és azokon belül is az affektus és az emóció szempontjából is megközelíthetőek, így módon pedig további értelmezési lehetőségekre, árnyaltabb és összetettebb kutatási eredményekre adnak lehetőséget. E további vizsgálati szempontok kiindulópontját és elméleti háttérét egyfelől az affektus fogalmához kapcsolódó interdiszciplináris módszertani megközelítés adja, másfelől pedig disszertációm azon tézise, mely szerint a diaszpórikus identitás irodalmi megjelenítéseinek alapos vizsgálata csak a térbeliséggel kapcsolatos különböző megközelítési módok együttes használatával végezhető el: általában véve, a szubjektum úgynevezett fenomenológiai helyzetének szituáltsága vagy fakticitása elválaszthatatlan a szubjektumnak a kulturális terekben való pozíciójától és mozgásától.

Doktori értekezésem fő elméleti háttere a kritikai kultúrakutatás, a posztkoloniális kritika és a diaszpóra-kritika metszetében helyezkedett el. E megközelítési mód főbb, általam használt pillérei (a teljesség igénye nélkül): Homi K. Bhabha (1994) és Stuart Hall (1996) kulturális identitás és hibriditás fogalma; Bhabha mimikrifogalma, Avtar Brah (1996) diaszpóra-tér fogalma, Judith Butler (1988, 1993) performativitáselmélete elsősorban a gender-szubjektummal kapcsolatos implikációi és a diaszpóra-szubjektum kulturális identitásának performansza kapcsán, Rosi Braidotti (1994) „női nomád” (*female nomad*) elmélete, Walter Benjamin (1972) *flâneur*-fogalma, illetve a valahová tartozás (*belonging*) különböző értelmezései. Az értekezés kutatási témájának kiterjesztéseként mindehhez csatlakoznak tehát az affektus (szenvedélyes érzékenység) és az affektivitás (külső benyomásokra érzékenység) fogalmak egyes megközelítési módjai a filozófia, a pszichológia, az építészet, a kritikai városkutatás (*urban studies*), és a társadalomföldrajz területéről. A témában készült tanulmányaim nagymértékben támaszkodnak többek között Gernot Böhme (1991) esz-

tétikai atmoszféra elméletére, Tonino Grifféro (2014) „atmoszférikus affordancia” (*atmospheric affordances*) fogalmára, Walter Benjamin (1999) fantazmagória-fogalmára és ehhez kapcsolódóan Steve Pile (2005) elméletére a nagyvárosi terek emocionális és fantazmagórikus aspektusairól, illetve Sigmund Freud „*Unheimliche*” azaz kísérteties (*uncanny*) fogalmára. Az elméleti keret és fogalomtár illetően bővítése és alkalmazása szűkebb értelemben a brit-ázsiai diaszpórairodalom olvasatában, tágabb értelemben a diszpóra jelenség vizsgálatában, segítséget nyújthat a tér és az egyén összetett, egymásra kölcsönösen ható érzelmi kapcsolatának értelmezésében és megértésében. A jelen tanulmányban ezt a komplex elméleti hátteret és módszertant elsősorban az affektus és a tér kapcsolatának vizsgálatában alkalmazom Suhayl Saadi *Psychoraag* (2004)¹ című regényének elemzésére.

A kutatás elsődleges terape tehát nem más, mint a nagyvárosi tér atmoszférájának irodalmi ábrázolása, mely felfedi az egyes terek és helyek úgynevezett affordanciáit, illetve a nagyvárosi fantáziák létrejöttéért felelős érzelmi munkát, mely során a város lelkiállapota és a város, mint lelkiállapot egyaránt megmutatkozik. Az egyén és a városa közötti komplex pszichológiai és érzelmi kapcsolat értelmezésében fontos kiindulópont Gernot Böhme német filozófus atmoszféra-elmélete, mely szerint: „Az atmoszférák elsősorban ontológiai státuszuk miatt annyira határozatlanok. Nem lehetünk például biztosak abban, hogy vajon azoknak a tárgyaknak, környezeteknek tulajdonítsuk ezeket, melyekből származnak, vagy az atmoszférákat megtapasztaló személyeknek. Ahogy abban sem lehetünk sokkal bizonyosabbak, hogy pontosan hol is találhatóak ezek az atmoszférák: úgy tűnik, egyfajta ködös, fátyolos érzettel töltik be az egész teret.”²

A jelen tanulmány mindazonáltal kísérletet tesz arra, hogy lokalizáljon egy bizonyos atmoszférát a skót-pakisztáni író, Suhayl Saadi’s Glasgowról szőtt nagyvárosi fantáziájában (*urban imaginary*), elsősorban *Psychoraag* című regénye kapcsán. A szöveg értő olvasása rávilágít arra, hogy Glasgow fizikai megtapasztalása és mentális percepciója a többféle kontextusnak és konnotációnak köszönhetően a nagyváros specifikus és szubjektív atmoszféráinak és térbeli fantáziájának miriádját hozza létre. Az elemzés során ezek közül az én és a tér kettős identitására fókuszálok, illetve arra, miként válik Saadi Glasgowja „kísérteties nagyvárossá” (*urban uncanny*). Mindehhez Freud *Unheimliche* fogalma

¹ A jelen tanulmányban az általam fordított idézetek a következő kiadásra utalnak: Suhayl SAADI, *Psychoraag*, (Edinburgh: Black & White, 2004) Az oldalszámokat minden esetben a főszövegben közlöm.

² Gernot BÖHME, „Atmosphere as the Fundamental Concept of a New Aesthetics”, *Thesis Eleven*, 36(1993) 113–126., 114. A tanulmányban a másodlagos forrásokból vett idézetek minden esetben a saját fordításomban szerepelnek.

A „kísérteties nagyváros” és az egyén kölcsönös egymásrahatása

mellett elsősorban Petra Eckhard's (2011) értelmezésére támaszkodom, mely szerint a kísérteties nagyváros „kulturális fantázia, melyet egyaránt befolyásolnak faji, osztálybeli és gender faktorok, és amely szubjektív poszt-traumatikus tapasztalatokat fejez ki”.³ Azzal érvelek, hogy az én és a nagyváros kölcsönösen konstruktív kapcsolatban áll egymással, és az utóbbi atmoszférájáért egyszerre felelősek a fizikai terek és helyek és az ott élő emberek, létrehozva ezzel Glasgow, mint kísérteties nagyváros képzetét és fantáziáját.

Saadi regényében Glasgow többször is, mint „folyékony város” jelenik meg, ahol „az idő mindig kizökkenve halad”. (395, 8) Túl a várost kettészelő Clyde folyóra tett utaláson, a város folyékonyága azt is jelezheti, hogy folyamatos változásban van, mind fizikai valójában és mentális képzetként, illetve, hogy az identitás allegóriájaként is értelmezhető. Ez utóbbi a főhős, DJ Zaf tapasztalatában a következőképp jelenik meg: „Úgy tűnt, minden visszafelé halad; no nem a múltba tér vissza, hanem inkább esszenciákká, benyomásokká, koncepciókká zsugorodik [...] A város mintha folytonosan elmozdult volna, [...] minden pusztá illúzió.” (372) Zaf percepciója rámutat Glasgow illuzórikus természetére és felfedi azokat a folyamatokat, melyek során „a nagyvárosi tér temporalizálódik, és így a várost folyamatosan mozgásban lévő entitásnak tekinthetjük”.⁴ Másutt Zaf az épületek megtévesztő mivoltára mutat rá: „külsőjüket becsomagolták, mintha ezáltal mássá válnának, mint amik, vagy helyreállították, hogy azt az érzetet keltsék, mintha semmi sem változott volna az elmúlt kétszáz év alatt”. (370–371) E leírás látszólag ellentmond a mozgásban lévő város képzetének, de valójában azt jelzi: a stázis bármely jele csupán látszat, külsőség, mintha a város maszkot viselne, hogy elrejtse a nemkívánatos változásokat. A fény és sötétség, a változás és mozdulatlanság városa ezáltal kettős identitású térré válik, egy önmagával meghasonlott kísérteties nagyvárossá, melyet a nagyvárosi tér „egyébként látszólag zökkenőmentes és hatékony elrendezésében és szerveződésében jelentkező zavar és konfliktus” jellemez.⁵

Glasgow egy másik prevalens ábrázolása a regényben Zaf szüleinek és a többi pakisztáni emigránsnak a nézőpontjához kapcsolódik, akik számára Glasgow a bevándorlók városa: „Migra Polisz, a pokol legmélyebb bugyra” (310), ahol az első generáció bevándorló-tapasztalatát az elidegenedés, az izoláció és egyfajta Simone Weil-i gyökértelenség (aza a közös múlt elvesztése) jellemzi. A bevándorlás traumatikus élményének bemutatása azt sugallja, hogy nemcsak a város, hanem a benne lakók is a temporális és térbeli diszlokáció állapotában

³ Petra ECKHARD, *Chronotopes of the Uncanny: Time and Space in Postmodern New York Novels: Paul Auster's City of Glass and Toni Morrison's Jazz*, (Bielefeld: transcript, 2011) 20.

⁴ *Uo.*, 16.

⁵ Lucy HUSKINSON, „Introduction: The Urban Uncanny”, in *The Urban Uncanny: A Collection of Interdisciplinary studies*, ed. Lucy HUSKINSON, (London and New York: Routledge, 2016) 7.

léteznek, hozzájárulva ezzel a nagyvárosi tér kulturális hibriditásának kialakulásához. Ennek szemléletes példája Saadi regényében a Kinning Park városrész ábrázolás. Zaf szerint „errefelé minden járda pandzsábi” (23), egy törzsi csoport elsődleges territórium, melyet azért jelöltek ki, hogy „megvédjék az övéiket. Kívül tartásuk az idegeneket. Börtönbe zárják önmagukat”. (23) Hasonlóképp Zaf otthona, „a Shiels is egyfajta burok volt, páncél a hófehér Albion tüzes szele ellen. [...] Halaal hentesüzletek, szubkontinentális fűszeresek [...], vallásos könyvesboltok [...]. Néma templomok láthatatlan gyülekezetekkel. Bérházakban megbújó mecsetek, melyekbe sosem jut be az a kevés Glasgowi napfény sem.” (379) A Kinning Park és Pollokshields városrészek ábrázolása túlmutat a kulturális szempontból hibrid nagyvárosi tér képzetén és egyszersmind komplexebbé is teszi azt: egyszerre ismerős és idegen, óvó és fojtogató, menedék és börtön.

Ezek a dichotómiák újfent a kísérteties nagyváros fogalmát idézik, melynek egyik aspektusa Lucy Huskinson olvasatában a következő: „A nagyváros akkor válik kísértetiessé, amikor új, váratlan szemszögből mutatja meg magát, például amikor a jól ismert utcák és épületek hirtelen idegennek, sőt ellenségesnek tűnnek.”⁶ Ezen értelmezés fényében megállapítható, hogy a fent említett glasgow-i városrészek egyszerre ismerősek és idegenek mind a „fehér” glasgow-iak, mind az ott élő skót-pakisztáni bevándorlók számára, mivel az előbbieket nem tudják fenntartani e kulturális terek tradicionális imázsát, míg az utóbbiak nem képesek itt tökéletesen reprodukálni az elvesztett szülőföldet, így az „otthon” (illetve tágabb értelemben a hon) mindkét csoport számára a Freudi kísérteties manifesztációjává válik. Glasgow mint a kísérteties nagyváros ily módon „egyfajta elcsúszást, összeférhetetlenséget jelöl a lakosoknak a nagyvárossal szemben támasztott elvárásai, illetve a nagyváros gyakran megelődő és felkavaró tapasztalata között.”⁷

Mindemellett Glasgow kísérteties, ambivalens atmoszféráját ugyanúgy generálhatja a látható másság és – ennek elrejtésére – maszk viselése, mint a bevándorlók ambivalens érzelmi kapcsolata a nagyvárossal és (kulturális) identitás válsága, mely azt jelzi, „a nagyvárosi, urbánus én alapvetően diszlokált”.⁸ Zaf visszaemlékezése az első Glasgow-ban letelepedő pakisztáni bevándorlókra rávilágít mind Glasgow, mind az ott élő pakisztáni diaszpóra térbeli, temporális és kulturális diszlokációjára (azaz gyökeres állapotváltozására): „A *kisaan*-ok vezették a buszokat, a metrót, ők gürcöltek az alsónemű gyártók gépei mellett.

⁶ *Uo.*, 1.

⁷ *Uo.*, 1.

⁸ Jo COLLINS and John JERVIS, „Introduction”, in *Uncanny Modernity: Cultural Theories, Modern Anxieties*, ed. Jo COLLINS and John JERVIS, (Houndsmills and New York: Palgrave MacMillan, 2008) 1–9., 7.

A „kísérteties nagyváros” és az egyén kölcsönös egymásrahatása

Egész Glasgow az ő lányomaikban járt és az ő ruháikat viselte. Mezítláb taposták ki durva, új ösvényeiket a Clyde mentén, liliumfehér skót testek generációit öltöztették, és később jól megtömték a bendőiket is. Az vagy, amit megeszel. Ha ez igaz, Glasgow százszorosan is Faisalabad-dá vált.” (242–243)

A *kisaan*-ok (földművesek) társadalmi szokásai által Glasgow „bevándorló várossá” válik és egyúttal egy marginális tér nagyvárosi képzetévé is, mely erejétől megfosztja és dehumanizálja a diszpóra-szubjektumot. A dehumanizáció folyamatának eredményeképp az első generációs bevándorlók láthatatlanná válnak, jelenlétük voltaképp metonimikus lesz: bár a jelenlegi „őslakos” glasgow-iak felmenői, fizikailag már eltűntek, nem hagyva maguk után mást, mint kitaposott ösvényeiket, a kemény munkával megvarrt ruhákat és a „skót bendőket” tápláló ételeiket. A Glasgow-ban élő első generációs pakisztáni bevándorlók láthatatlansága egyfajta szellemszerű létezőként értelmezhető: egyfelől kísértik a fehér skótokat hátrahagyott kulturális produktumaikkal, másfelől áthatják a nagyvárosi teret láthatatlan, de érzhető jelenlétükkel, és kísérteties nagyvárossá teszik Glasgow-t.

A *kisaan*-ok szellemként való értelmezését alátámasztja Derrida hantológiája, vagyis kísértettana is, mely szerint „a jelenre mindig hatással van a múlt (kísértete)”,⁹ illetve Benjamin elmélete a modern nagyváros tapasztalatáról, az álomszerű és kísérteties metropoliszról, mely a „térbeli és temporális megkülönböztető jegyek multiplicitásának és juxtapozíciójának köszönhető”.¹⁰ Ami azt illeti, az urbánus szubjektum *per definitionem* szellemnek tekinthető, mivel „hiányzó jelenlétben vagy jelenlevő hiányban”¹¹ manifesztálódik. A *Psychoraag* olvasatában ez azt jelenti, hogy míg az első generációs pakisztáni bevándorlók rég nincsenek már jelen a városban, de jelenlétünk most is érződik, addig a későbbi generációk fizikailag jelen vannak, de láthatatlannak érzik magukat, ha csak nem viselnek maszkot, mint például a Kinnin Park-i fiúk, akik „mini Cosa Nostra-ként” tetszelegnek: „nem tudván, milyen maszkot viseljenek, a keleti parti gengszterek maszkját öltötték magukra”. (104, 253) Identitás performanszuk azt sugallja, „az urbánus szubjektum, mint az ismerős ’más’ önmagában véve is kísérteties, mivel az azonos és a más, az idegen és az ismerős kétértelmű kettősségét testesíti meg”.¹² Mindemellett a Kinnin Park-i fiúk ábrázolása érdekes irodalmi példája a kísérteties nagyváros valós működésének is: „Az urbánus szubjektum önmagától elidegenedett, megosztott és elnyomott szubjektum, aki közvetlen környezete állapotát tükrözi vissza – egy olyan helyét, mely az otthon

⁹ ECKHARD, *Chronotopes of the Uncanny, i.m.*, 11.

¹⁰ *U.o.*, 11.

¹¹ *U.o.*, 43.

¹² *U.o.*, 59.

biztonságát és meghittségét ígéri, de nem képes azt biztosítani. A kísérteties nagyváros ily módon a város és lakosai közötti egzisztenciális szakadék és összefonódhatatlanság szinonimája.”¹³

Saadi Glasgow regényében a megosztott, elnyomott szubjektumok maguk a skót pakisztáni bevándorlók, akik kulturális identitás krízisben szenvednek, köszönhetően a kísérteties nagyváros generálta tapasztalataiknak és vízióiknak, miközben a nagyváros kísértetiessége voltaképp nagyrészen tulajdon jelenlétüknek köszönhető.

Saadi számos karaktere identitás-válsággal küzd, mely sok esetben maszkok viselésében, mint egyfajta identitás performanszban, illetve alteregók létrehozásában jelentkezik. DJ Zaf-ként Zaf „halhatatlanná, láthatatlanná, alakatlanná, tökéletessé” válik, (85) ahogy felolvad az általa lejátszott zenében és létrehozza önnön transzcendentális énjét. Érdekes módon Zaf-nek három alteregója is van a regényben: egy pakisztáni fiú egy megsárgult régi képen, aki a gyökereit szimbolizálja; Zafar, a Kinnin Park-i gengszter, aki Zaf sötét, diaszpórikus énjét testesíti meg; és korábbi barátja, Zilla, a főhős női oldala. A három alteregó időnként összemósodik, egyetlen mutáns énné olvad, így lesz belőle „Zaf-Zafar, a kétfejű, halandó istenség”. (400) Zaf alteregói olvashatók *doppelgänger*-ekként, egyfajta kettős identitásként, vagy egyazon én kettős aspektusaként, melynek során, Huskinson szavaival élve, „a szubjektum megtapasztalja önmaga kísértetiességet, egy ismerős, mégis más ént, mely semmihez és sehová nem illik, fregmentált, zavart és defamiliarizált”.¹⁴ Freud elmélete szerint a *doppelgänger* akkor jön létre, amikor „egy személy mással azonosítja önmagát és így elbizonytalanodik saját valós énjében,”¹⁵ ez pedig magában hordozza anynyak a veszélyét, hogy az eredeti ént kioltja, eltörli.

A kísérteties fogalmának a tanulmányban tárgyalt interpretációi – a *doppelgänger* és a szellem, az idegen vagy ellenséges atmoszféra és az elvárások és tapasztalatok közötti szakadék – végső soron a nagyváros alakjában és képzetében manifesztálódik, illetve annak atmoszféráján keresztül fizikailag is megtapasztalt. Glasgow, mint kísérteties nagyváros ezáltal elmossa vagy ledönti a határokat nem pusztán az „akkor” és a „most” között, ahogy azt Freud is demonstrálta, hanem az „itt” és az „ott” az ismerős, az én és a más között is az urbánus szubjektum és a nagyváros érzelmi kapcsolatának köszönhetően. Ennek eredményeképp kijelenthető, hogy a nagyváros ellenséges, szellemszerű, kísérteties atmoszféráját mind a fizikai terek és helyek, mind az ott élő emberek együttesen hozzák létre jelenlétük, tapasztalataik és képzeteik révén, mindez azonban

¹³ HUSKINSON, *Introduction, i.m.*, 5–6.

¹⁴ *Uo.*, 3.

¹⁵ Sigmund FREUD, „The Uncanny” [1919], ford. David McLINTOCK, (London: Penguin, 2003) 142.

A „kísérteties nagyváros” és az egyén kölcsönös egymásrahatása

szubvertálódhat és egy kettős, ámde sajátos glasgow-i identitás felismeréséhez és elfogadásához vezethet.

A témában megjelent fontosabb publikációim:

Éva PATAKI, „Sounds from the Furthest Places’: Language, Music, and the Transfusion of Identity in Suhayl Saadi’s *Psychoraag*”, in *Space, Gender and the Gaze in Literature and Art*, ed. Ágnes Zsófia KOVÁCS and László SARI, (Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017) 18–200.

PATAKI Éva, „Emocionális nagyvárosi terek: Atmoszféra, bűvölet és fantazmagória Sunetra Gupta *The Glassblower’s Breath* című regényében”, *Studia Litteraria*, 2016(2017) Nr. 3–4. 121–134.

Éva PATAKI, „Emotional Urban Spaces: Atmosphere, Fascination and Phantasmagoria in Sunetra Gupta’s *The Glassblower’s Breath* (1993)”, *Hungarian Journal of English and American Studies*, 24(2018) Nr. 1. 51–64.

Éva PATAKI, „Homes and Belonging(s): The Interconnectedness of Space, Movement, and Identity in British-Pakistani Novels”, in *The Routledge Companion to Pakistani Anglophone Writing*, ed. Aroosa KANWAL and Saiyma ASLAM, (London and New York: Routledge, 2019) 274–284.

Éva PATAKI, „Nae blond wigs in Glasgae’: Urban Imaginaries and Affective Relationships in Suhayl Saadi’s Short Fiction”, *Skase Journal of Literary and Cultural Studies*, 1(2019) Nr. 1. 63–77.